

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Poetica 7 (2019)

ISSN 2353-4583

DOI 10.24917/23534583.7.17

PARATEKSTY I KOMENTARZE

Magdalena Roszczyńska

ORCID 0000-0003-2529-5100

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Antropologia literatury Northropa Frye'a.

Propozycja w kręgu nowej humanistyki

[Recenzja książki Kamili Żukowskiej *Poetyka totalna. O antropologii literatury Northropa Frye'a*, Kraków: TAIWPN Universitas, 2018, ss. 170]

Wpływowa w amerykańskim literaturoznawstwie koncepcja teoretyczna kanadyjskiego uczonego i duchownego Northropa Frye'a (1912–1991) do tej pory była w Polsce obecna fragmentarycznie za sprawą – głównie – kilku(nastu) przedrukowanych w czasopiśmie naukowych i antologiach od lat sześćdziesiątych XX wieku artykułów¹. Bez wątplenia najślawniejsze z nich dotyczyły krytyki archetypowej: *Archetypy literatury*² oraz *Mit, fikcja, przemieszczenie*³, i prezentowały samo jej sedno, to jest proces historycznoliteracki jako cykliczne przemieszczanie mitu ku formom (*modi*) zironizowanym. Choć autor (deklaratywnie) odrzucał koncepcję nieświadomości zbiorowej Carla Gustava Junga, to za sprawą kategorii archetypu orientacja psychoanalityczna stała się początkowo kontekstem polskiej recepcji jego rozważań nad formami literackimi. Dopiero w powstających kolejnych polonistycznych opracowaniach Frye wzmiankowany jest jako pokrewny poglądom Ernsta Cassirera filozof mitu⁴ i strukturalista⁵, którego najważniejsze naukowe dzieło – *Anatomy of Criticism* (Princeton 1957), stanowi wręcz „fundamentalne wyznanie wiary amerykańskiego strukturalizmu”⁶, oraz prekursor postmodernistycznej teorii powieści⁷ i narratywizmu historycznego. Ponadto ten w Polsce nieomal zapoznany krytyk i teoretyk literatury miał – jak pisze w przedmowie do innej, przetłumaczonej na język polski, książki Frye'a *Wielki Kod. Biblia i literatura* Michał Paweł

1 Pełna bibliografia polskich tłumaczeń prac Northropa Frye'a zob.: K. Żukowska, *Poetyka totalna. O antropologii literatury Northropa Frye'a*, Kraków 2018, s. 8–9.

2 N. Frye, *Archetypy literatury* (1951), przeł. A. Bejska, w: *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, oprac. H. Markiewicz, t. 2, Kraków 1972, s. 282–299.

3 N. Frye, *Mit, fikcja, przemieszczenie* (1961), przeł. E. Muskat-Tabakowska, „Pamiętnik Literacki” 1969, t. 60, z. 2, s. 283–302.

4 Z. Mitosek, *Teorie badań literackich*, Warszawa 2004, wyd. 5 zmienione, s. 197.

5 A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków 2006, s. 60.

6 Tamże, s. 124.

7 H. Markiewicz, *Teorie powieści za granicą*, Warszawa 1995.

Markowski – ogromny wpływ na życie kulturalne kontynentu amerykańskiego, a jako wykładowca przeszło stu uniwersytetów – także na krytykę światową⁸.

Nareszcie, w drugiej dekadzie XXI wieku, doczekaliśmy się polskiego przekładu *Anatomii krytyki*⁹ i niedługo po tym – pierwszego całościowego opracowania tej oryginalnej teorii (nie tylko) literatury, autorstwa Kamili Żukowskiej, zatytułowanego *Poetyka totalna. O antropologii literatury Northropa Frye'a* (2018).

Żukowska (ur. 1987), absolwentka etnologii i literaturoznawczynie, bez wątpienia ma wynikające z jej przygotowania jako antropologa kultury kompetencje niezbędne do komentowania mitokrytycznej teorii Frye'a. Od razu wypada odnotować, że te partie książki, które poświęca omówieniu koncepcji przemieszczenia mitu, należą do najlepszych. Badaczka, inaczej niż autor krytycznego w swej wymowie *Posłowie* do polskiego wydania *Anatomii krytyki* Andrzej Zgorzelski, postanawia podejść do propozycji jej autora *sine ira et studio*. Tam gdzie komentator widział przynależność dzieła Frye'a „bez wątpienia jedynie do historii literaturoznawczej myśli metodologicznej”¹⁰, ona decyduje się eksponować oryginalność konceptów uczonego, ich zbieżność z propozycjami nowych metod badania literatury oraz prekursorstwo interdyscyplinarnej humanistyki.

W pewnym sensie omówienie myśli teoretycznej Frye'a było zadaniem karkołomnym, bynajmniej nie ze względu na obronę aktualności jego koncepcji, ale przez wzgląd na fakt niekonwencjonalnego posługiwania się przez badacza właściwie całą terminologią literaturo- i kulturoznawczą. Dość wspomnieć, że fikcja jest w jego nomenklaturze gatunkiem literackim, gatunek – rodzajem, autobiografia przynależy do fikcji, podobnie jak satyra menippejska, którą reprezentują zarówno powieści autotematyczne, jak i jego własny naukowy esej – tytułowa bowiem „anatomia” stanowi synonim menippeji, gatunku cechującego się różnorodnością tematyczną oraz zacięciem filozoficznym¹¹. Z pewną dezynwolturą wyraził się o *opus magnum* Frye'a dekonstrukcjonista J. Culler, mianowicie że stanowi ono „bezcenny zbiór myśli”¹². Żukowska upatruje jednak w komentowanym przez siebie dziele systemowości, precyzji definicyjnej i racjonalizmu naukowego¹³.

Taktyka, jaką przyjęła autorka wobec dyskursu oraz poglądów Frye'a, opiera się na trzech posunięciach. Pierwszym jest streszczanie: 170 stron książki Żukowskiej wobec 405-stronicowych wywodów Frye'a; drugim – parafrazowanie, niekiedy zbliżone do kryptocytatu, które jest prawdopodobnie konsekwencją trudnego do oddania idiosynkratycznego języka uczonego. Najlepiej jednak czytać obie pozycje, konfrontując je. Trzeci krok, i to chyba najcenniejsze w pracy Żukowskiej, stanowi zestawianie myśli uczonego z podobnymi – a raczej oscylującymi wokół

8 M.P. Markowski, *Northrop Frye: literatura jako objawienie*, w: N. Frye, *Wielki Kod. Biblia i literatura*, przeł. A. Fulińska, Bydgoszcz 1998, s. 10–11.

9 N. Frye, *Anatomia krytyki*, przeł. M. Bokinić, Gdańsk 2012. Niektóre jej fragmenty Frye drukował już w 1942 roku, co unaocznia skalę zapóźnienia.

10 A. Zgorzelski, *Anatomia, czyli rozbiieranie do szkieletu*, w: N. Frye, *Anatomia krytyki*, dz. cyt., s. 407.

11 N. Frye, *Anatomia krytyki*, dz. cyt., s. 401.

12 J. Culler, *Teoria literatury*, przeł. M. Bassaj, Warszawa 1998, s. 92.

13 K. Żukowska, *Poetyka totalna*, dz. cyt., s. 21.

analogicznych kategorii i problemów – koncepcjami naukowymi, głównie z zakresu nauk społecznych. I tu kluczowa kwestia – w mitokrytyce badaczka upatruje, odrębnej od socjologii czy antropologii nauki społecznej¹⁴, antropologii literatury. Mimo akcentowanego przez samego Frye’a zakorzenienia w kategoriach poetyki Arystotelesa i wydawałoby się zaznaczonego tytułem książki Żukowskiej teoretycznoliterackiego osadzenia jej badań, celem pracy – oprócz popularyzacji dzieła Frye’a – jest odpowiedź na pytanie: „Co nowego mówi nam o świecie badanie literatury?”¹⁵. Poetyka i teoria literatury pełnią zatem – chyba jednak odwrotnie niż u autora *Anatomii krytyki*¹⁶ – funkcję służebną w dyskursie antropologicznym, poszukującym rudymentów ludzkich zachowań kulturowych. Jak można przewidzieć, fundamentem ludzkiej egzystencji jest tu zaspokajanie potrzeb poznawczych poprzez konstruowanie mitów i – w dalszej kolejności – ich literackich wcieleń.

Kompozycja pracy Żukowskiej jest czytelna i odpowiada – z nieznacznymi przegrupowaniami treści – rozdziałom komentowanego dzieła (u Frye’a odnoszą się one kolejno do teorii trybów literackich: przemieszczenia na osi od mitu do jego formy zdegradowanej, teorii symboli, osnutej wokół porządku cyklu astronomiczno-wegetacyjnego teorii mitów, teorii gatunków).

Frye rozpoczął od „polemicznego wstępu”, to jest dyskusji z najbardziej w jego czasach rozpowszechnionym psychologizującym i subiektywistycznym modelem krytyki literackiej. Żukowska podnosi w części wstępnej aktualnie ważną w badaniach humanistycznych kwestię, mianowicie status i zakres znaczeniowy antropologii literatury (względnie: literackiej). Jak wiadomo, antropologia literatury dotychczas nie ma w polskim (i nie tylko) literaturoznawstwie statusu deklaratywnego, a w dużej mierze interrogatywny – przypominam tu zbiór szkiców *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*¹⁷. Żukowska przytacza klasyczne stanowiska odnośnie do relacji między antropologią a literaturą i dyskutuje z nimi, większość uwagi skupiając na najbardziej chyba dopracowanej koncepcji Wolfganga Isera. Pośród rozmaitych zakresów znaczeniowych antropologii – społecznej, w której literatura jest narzędziem komunikacji, a stojący u jej zaplecza archetyp zapewnia intersubiektywizację treści; psychologicznej, gdzie fikcja literacka gwarantuje artykulację wypartych treści – autorka wybiera antropologię filozoficzną, a więc zorientowaną na identyfikację i badanie kulturowych uniwersaliów, jako jej zdaniem bezpośrednią poprzedniczkę antropologii literatury¹⁸. Tym samym lokuje badania Frye’a w obszarze filozofii kultury spod znaku Ernsta Cassirera.

W rozdziale pierwszym badaczka podjęła najbardziej rozpoznawalne tropy koncepcji mitokrytycznej – podzielaną przez Władimira Proppa i Josepha Campbella tezę o odwzorowaniu struktury ludzkiej egzystencji w (mono)mitycznej fabule

14 Tamże, s. 9.

15 Tamże, s. 29.

16 Skądinąd autorka przywołuje w innym miejscu pogląd uczonego, że antropologia literacka to badanie, w jaki sposób kategorie przedliterackie (np. mit) stają się źródłem dla literatury, N. Frye, *Archetypy literatury*, dz. cyt., s. 289.

17 *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki, Poznań 2010.

18 K. Żukowska, *Poetyka totalna*, dz. cyt., s. 10.

questu oraz oryginalny koncept przemieszczenia mitu w literaturze. Niezwykle pomysłowe jest wyzyskanie przez nią przestrzennej semantyki *questu* (wyprawy) i przemieszczenia i zwrócenie tym samym uwagi na możliwość odczytania koncepcji Frye'a w paradygmacie kognitywistyki. Mityczna, a później literacka wyprawa wymaga integracji przestrzennego doświadczenia cielesnego i mentalnego doświadczenia rytuału przejścia (teoria umysłu ucieleśnionego), aksjologiczna organizacja mitycznej przestrzeni wynika z jej zrelatywizowania do ego bohatera (deiksa), a możliwość zrozumienia w powszechnym obiegu opowieści literackiej stworzonej indywidualną wyobraźnią jej twórcy zasadza się na intersubiektywności (amalgamacja domen)¹⁹.

W rozdziale drugim²⁰ autorka rzutuje myślenie o micie Frye'a na tło innych prominentnych koncepcji mitu, od razu dyskwalifikując psychologiczną koncepcję Junga i fenomenologiczną Mircei Eliadego, a ukazując jego pokrewieństwo z innymi, późniejszymi „totalizującymi ujęciami”²¹, to jest antropologią strukturalną Claude'a Lévi-Straussa²² oraz gramatyką narracji (analizą aktantową). Tytuł tego rozdziału: *Antropologiczny fundament literatury według Northropa Frye'a*, miałyby zatem dwojaką wykładnię. Po pierwsze, ów fundament oznacza systemowe i sformalizowane niczym w antropologii strukturalnej pojmowanie zasad rządzących kulturą oraz analogiczne do jej ustaleń przekonanie o „izomorfizmie kulturowego porządku”²³ i struktur literackich. Po drugie, skoro według Frye'a czynnikiem genologicznym różnicującym tonację i przebiegi fabularne jest jakość bohatera literackiego (*eíron, alazón, pharmakós*), można powiedzieć, że czynnik ów jest zarazem antropologiczny. Rozważania te zyskałyby, gdyby zamiast mechanicznego zestawienia podobnych konceptów omówiono rzeczywiste związki między strukturalizmami europejskimi a protostrukturalizmem amerykańskim. Także nieuargumentowana teza o pochodności badań Frye'a względem praskiego strukturalizmu²⁴ (?) wymagałaby, dla dotrzymania rzetelności naukowej, dokumentacji i udowodnienia.

Kugłowanie podejściami teoretycznymi i przypisywanie autorowi *Anatomii krytyki* co rusz innej przynależności metodologicznej, a to strukturalisty, zwolennika metod formalnych, fenomenologa, hermeneuty, mitokrytyka, protokognitywisty, prekursora kulturowej teorii literatury, istna – na prawach gry słów – „poetyka totalna”, nie przysłużyło się nakreśleniu metodologicznej mapy, na której można by, nie popadając w anachronizm, usytuować poglądy oryginalnego badacza²⁵. Żukowska pominęła także, być może nieinteresujący z punktu widzenia antropologii literatury, najbliższy autorowi kontekst teoretycznoliteracki (amerykańskiej)

19 Tamże, s. 42–43.

20 Autorka pracowała nad tym zagadnieniem również jako współredaktorka książki *Trwała obecność mitu w literaturze i kulturze*, red. M. Karwowska, M. Grabowski, K. Żukowska, Łódź 2016, gdzie znajduje się pierwodruk rozdziału.

21 K. Żukowska, *Poetyka totalna*, dz. cyt., s. 66.

22 *Antropologia strukturalna* Claude'a Lévi-Straussa ukazała się w 1958 roku.

23 K. Żukowska, *Poetyka totalna*, dz. cyt., s. 93.

24 Tamże, s. 67.

25 Innym niedopatrzeniem tej części książki jest wielokrotne niepoprawne przywołanie arystotelesowskiego terminu *hamartia*.

szkoły formalnej. Z kolei narzucającą się, a nieodnotowaną analogią pierwotnych zainteresowań literaturoznawczych (literatura renesansu / manieryzmu) i pochodnych wniosków metodologicznych (historyczność tekstów) jest osoba Stephena Greenblatta i jego poetyka kultury.

Rozdział trzeci (u Frye'a drugi), najmniej przekonujący w całej pracy, zawiera streszczenie troistej teorii symbolu autora *Wielkiego Kodu*, jako znaku (indeksu), archetypu (połączenia schematycznej fabuły i twórczej wyobraźni) oraz symbolu *sensu largo* na tle wybranych semiologicznych i etnologicznych koncepcji związanych z tą kategorią. Z oczywistych powodów przywołanie tak rozległego kontekstu porównawczego nie było możliwe – autorka zgrubnie tylko, za książką Tzvetana Todorova *Teorie symbolu*²⁶, nakreśliła istotę podstawowych historycznych kategorii semiotyki oraz przywołała doniosłe koncepcje symbolu M. Eliadego, Gastona Bachelarda oraz najbliższą Frye'owskiej hermeneutykę Paula Ricoeura. Dość nieoczekiwanie w rozdziale tym odnajdujemy kolejną definicję antropologii literackiej, w świetle której „analizuje [ona] strukturę języka poetyckiego i tropów retorycznych [...] dzieła”²⁷ (czym zatem różni się od poetyki i krytycznej analizy dyskursu?). Nie mogę się też zgodzić z finalną konstatacją autorki, jakoby rozważania Frye'a nad symbolem „znacząco wpłynęły na zmniejszenie kontrowersji, jakie nawarstwiły się na tym pojęciu”²⁸.

Rozdział końcowy skupia się na swoistej genologii. Omówiono w nim wykorzystane przez Frye'a kategorie arystotelesowskie intermedialności literatury (jej meliczności i widowiskowości, nb. korespondujące ze współczesną koncepcją afektywną i kognitywizmem) oraz scharakteryzowano wspomniany już czwarty rodzaj literacki – rodzaj fikcyjny. Rozdział ten w największym stopniu spełnia założenia menippeji – wielotematyczności, dygresyjności. W moim przekonaniu unaocznia on również potrzebę przywrócenia badaniom literackim znajomości założeń *Poetyki* Arystotelesa, szczególnie w kontekście przeobrażeń współczesnej kultury (jak np. polimedialność, oralność, kolektywizm, performatyczność).

Podsumowując, Kamila Żukowska książką *Poetyka totalna. O antropologii literatury Northropa Frye'a* popularyzuje wiedzę na temat mało w istocie znanej (a jeszcze mniej zrozumianej – czego dowodem błędne wartościujące użycia koncepcji degradacji mitu w niektórych analizach fantasy) teorii mitokrytycznej; wprowadza do polskiego naukowego obiegu kolejnego z teoretyków, którzy analizy literackie poszerzają o Nieliteracki lub nisko wartościowany przedmiot (inne teksty kultury, literatura popularna) – co w sytuacji gdy literatura stała się tylko jednym z mediów kulturowego przekazu, i nie najważniejszym, wydaje się wobec literaturoznawstwa gestem ratowniczym; wpisuje się w dyskusję wokół kształtu i rozumienia antropologii literatury; wydobywa nieoczekiwanie świeże i naukowo aktualne (neuronauka) wątki z pozornie „zakurzonej” koncepcji; niestety zaledwie anonsuje arcyważny problem poznawania struktury mitu jako antidotum na ponawiane próby jego ideologizacji²⁹.

26 T. Todorov, *Teorie symbolu*, przeł. T. Stróżyński, Gdańsk 2012.

27 K. Żukowska, *Poetyka totalna*, dz. cyt., s. 96.

28 Tamże, s. 120.

29 Tamże, s. 157–158.

Na szczęście ten ostatni temat podjął inny reprezentant młodszego pokolenia polskich humanistów Marcin Napiórkowski (ur. 1985), autor wznowionej w 2018 roku *Mitologii współczesnej*³⁰. Choć książki te wypływają z odmiennych inspiracji metodologicznych, można je uznać za komplementarne.

Bibliografia

- Burzyńska Anna, Markowski Michał P., *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006.
- Culler Jonathan, *Teoria literatury*, przeł. Maria Bassaj, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 1998.
- Frye Northrop, *Anatomia krytyki*, przeł. Monika Bokinieć, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2012.
- Frye Northrop, *Archetypy literatury*, przeł. Apolonia Bejska, w: *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, oprac. Henryk Markiewicz, t. 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1972, s. 282–299.
- Frye Northrop, *Mit, fikcja, przemieszczenie*, przeł. Elżbieta Muskat-Tabakowska, „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 2, s. 283–302.
- Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, red. Przemysław Czapliński, Anna Legeżyńska, Marcin Telicki, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2010.
- Markowski Michał P., *Northrop Frye: literatura jako objawienie*, w: *Northrop Frye, Wielki Kod. Biblia i literatura*, przeł. Agnieszka Fulińska, Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz 1998.
- Markiewicz Henryk, *Teorie powieści za granicą*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- Mitosek Zofia, *Teorie badań literackich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Napiórkowski Marcin, *Mitologia współczesna*, wyd. 2. rozszerzone, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
- Todorov Tzvetan, *Teorie symbolu*, przeł. Tomasz Stróżyński, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2012.
- Trwała obecność mitu w literaturze i kulturze*, red. Marzena Karwowska, Mateusz Grabowski, Kamila Żukowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Zgorzelski Andrzej, *Anatomia, czyli rozbieranie do szkieletu*, w: *Northrop Frye, Anatomia krytyki*, przeł. Monika Bokinieć, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2012.
- Żukowska Kamila, *Poetyka totalna. O antropologii literatury Northropa Frye'a*, TAIWPN Universitas, Kraków 2018.

Streszczenie

Recenzja książki Kamili Żukowskiej *Poetyka totalna. O antropologii literatury Northropa Frye'a*, TAIWPN Universitas, Kraków 2018, ss. 170

30 M. Napiórkowski, *Mitologia współczesna*, wyd. 2. rozszerzone, Warszawa 2018.

Northrop Frye's Literary Anthropology. A Trend in the New Humanities Research**Abstract**

Review of the book by Kamila Żukowska, *Poetyka totalna. O antropologii literatury Northropa Frye'a* [Totality Poetics. On Northrop Frye's Literary Anthropology], Kraków: TAIWPN Universitas, 2018, pp. 170

Słowa kluczowe: Kamila Żukowska, Northrop Frye, antropologia literatury, *Anatomia krytyki*

Keywords: Kamila Żukowska, Northrop Frye, literary anthropology, *Anatomy of Criticism*

Magdalena Roszczyńska, dr hab., profesor uczelni, pracuje w Katedrze Teorii i Antropologii Literatury IFP Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Inspiruje ją kulturowa teoria literatury. Autorka monografii *Sztuka fantasy Andrzeja Sapkowskiego. Problemy poetyki* (Kraków 2009). Współredaktorka tomów zbiorowych: *Granice i pogranicza w humanistyce* (Kraków 2011); *Kamień w literaturze, języku i kulturze*, t. 1 i 2 (Kraków 2013); *Kraków. Miejsce i tekst* (Kraków 2014); *Nowe poetyki miejskie. Z problematyki urbanistycznej w literaturze XX i XXI wieku* (Kraków 2015); *Tropy biograficzne. Bieg życia w narracjach literackich i kulturowych* (Kraków 2017); *Białostockie „Kontrasty”. Szkice i materiały* (Białystok 2018). Redaktor naczelna czasopisma naukowego „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Poetica”.